

de overgang die zich in Nederland voordeed van de opleiding in een atelier naar de volledige dagopleiding aan de academie. Tegen kunstacademies en academische kunst bestaat doorgaans een vooroordeel. De Amerikaanse kunsthistoricus Albert Boime heeft in velerlei publikaties betoogd dat de *avant-garde* in Frankrijk zonder de opleiding aan de zo gemaakte academie nooit dezelfde resultaten had kunnen bereiken. Reynaerts constateert dat dit in Nederland in nog sterkere mate het geval was. Maar de progressieve rol die de kunstopleiding hier kon spelen hing samen met volkomen andere omstandigheden. Door de volstrekte afzijdigheid van de staat bestond er in Nederland geen officiële academische kunst, zodat de kunstenaars in een veel vrijere verhouding tot hun leermeesters stonden. Het is daarom niet verrassend dat de Tachtigers gewoonlijk met welwillendheid op hun academietijd terugkeken; vooral het onderwijs van August Allebé werd gewaardeerd.

De catalogi zijn fraai uitgegeven, vooral de Nederlandse, die in een rustiger letter is gezet en waarin enkele mislukte reproducties door betere zijn vervangen. De kleurenillustraties neigen in het algemeen iets te veel naar geel en rood, behalve juist daar waaraan vlammeend oranje nodig is, zoals in Van Loors 'Tuin met Oost-Indische kers'. Bij nr. 46 in de Nederlandse editie is een verkeerde afbeelding geplaatst. Een register zou welkom zijn geweest. *De schilders van Tachtig* zal als inleiding tot deze nog niet zeer intensief bestudeerde periode uit de Nederlandse kunstgeschiedenis de komende jaren onmisbaar blijven. Ronald de Leeuw, directeur van het Van Gogh-Museum, lijkt het in zijn woord vooraf te betreuren dat de kunst van Tachtig nog niet internationaal is 'doorgebroken'. Hier spreekt het belang van de kunsthandel. De Nederlander mag zich gelukkig prijzen dat veel van dit werk nog te vinden is in Assen of Dordrecht, en niet in Houston of Malibu.

W. E. Krul

Th. Salemink, *Katholieke kritiek op het kapitalisme, 1891-1991. Honderd jaar debat over markt en verzorgingsstaat* (Amersfoort/Leuven: Acco, 1991, 279 blz., f39,-, ISBN 90 5256 060 9).

Salemink's boek staat in het teken van twee grondtendenties in de geschiedenis der katholieke sociale leer, namelijk de grote moeite die de kerk had met de moderne industriële wereld en de liberale en socialistische ideologieën alsmede de sterke veelvormigheid van die leer. Er is niet één katholiek sociaal paradigma; er is binnen dat denken vaak kritiek op het kapitalisme maar bepaald geen monolithisch antwoord. De soms wel te signaleren—populaire—voorstelling van een coalitie tussen kerk en kapitaal is niet conform de feiten.

Het boek volgt de ontwikkelingsfasen der katholieke sociale leer en denkbeelden: het sociaal katholicisme in de negentiende eeuw, uitlopend op *Rerum Novarum* (1891), een schok voor behoudende katholieke kringen; het interbellum en de Grote Depressie met *Quadragesimo Anno* (1931); de jaren vijftig met het begin van de, ook door katholieken aanvaarde, verzorgingsstaat; de 'copernicaanse omwenteling' der emancipatietheologieën na 1960; de richtingstrijd binnen het katholieke sociale denken in de jaren tachtig in het teken van de kritiek op de gemengde economie (Milton Friedman, reagonomics, thatcherisme). Als bronnen dienen de centrale pauselijke documenten tot en met de encycliciek *Centesimus Annus* (1991), maar vooral geschriften van katholieke priesters en leken. De eerste wortels van het katholieke sociale denken voor *Rerum Novarum* en voornamelijk ontwikkelingen daarna liggen in Frankrijk en Duitsland, maar de auteur vestigt ook de aandacht op de specifieke ideeënvormingen in de USA. Na 1960 voegen zich daar de Latijns-Amerikaanse bevrijdingstheologieën bij.

Per historische fase vertrekt het boek vanuit feitelijke sociaal-economische ontwikkelingen en vooral vanuit de relevante stromingen in het 'profane' economische en sociale denken: de neoklassieke economen, Marx, Keynes, Friedman. Getoond wordt, hoe de katholieke denkers op

deze stromingen reageren, ze verwerpend of aanvaardend. Het katholieke denken put uit de bronnen der economische en sociale wetenschap, produceert echter zelf in 'technische' zin geen economische of sociale theorie. Zijn optiek is immers de sociale ethiek.

Wie de volle waaier van katholieke opinies wil waarnemen, leze dit heldere en met grote kennis van zaken geschreven boek. Hier enkele grepen. In de negentiende eeuw en uitlopend in de twintigste is er de Oostenrijkse School, onder meer Carl von Vogelsang en Anton Sorel, met hun anti-kapitalisme in de vorm van romantisering van de voor-burgerlijke, feodale orde. Daarnaast het solidarisme van de jezuïet Heinrich Pesch, die van invloed is geweest op het corporatisme van zijn confrater Oswald von Nell-Breuning, auteur van het ontwerp van *Quadragesimo Anno* en daarna nog tot eind jaren tachtig een leidende figuur. Reeds vroeg trachtte Wilhelm Hohoff Thomas van Aquino en Karl Marx te verzoenen. De Amerikaan J. A. Ryan accepteerde evenwel het neo-klassieke paradigma van de doelmatigheid der markteconomie, maar met staatsinterventie — Roosevelts New Deal — als tegenwicht. Na de tweede wereldoorlog vertegenwoordigden Jacques Maritain en M.-D. Chenu een meer naar de wereld gerichte sociale theologie. Stromingen in het katholieke sociale denken werden in de recentere decennia in sterke mate historisch gericht en namen afstand van het onveranderlijk-metafysische thomistische mensbeeld, een vermaatschappelijking der theologie dus, overigens geredresseerd in de sociale encyclieken van Johannes Paulus II. In de USA kritiseren de bisschoppen in 1986 scherp de reagonomics, maar treedt ook de neo-liberale theoloog M. Novak op.

Enkele opmerkingen. In sociaal-economisch opzicht plaatst Saleminck de negentiende eeuw in het teken van het 'nieuwe wereldsysteem' van I. Wallerstein. Het katholieke sociale denken oriënteerde zich echter zeker tot de tweede wereldoorlog voornamelijk op het klassieke arbeidersvraagstuk in de Westers-industriële samenlevingen. Mondiale onrechten komen pas later in het vizier. De auteur geeft de indruk *Quadragesimo Anno* te situeren tegen de achtergrond van de grote conjunctuurdepressie der jaren dertig en van Keynes' nieuwe leer. De encycliek verscheen evenwel in 1931 en handelt over structurele vraagstukken van sociale ordening, niet over de concrete conjuncturele situatie; Keynes' *General theory* zag pas in 1936 het licht en offereerde een recept voorconjunctuurpolitiek, geen concept van nieuwe sociale orde. De behandeling van de context der feitelijke maatschappelijke, in casu sociaal-economische, ontwikkelingen is in het boek nogal vluchtig.

Tot na 1945 doordeesemt de thomistische metafysica — het natuurrechtelijke denken — de sociale leer. Het boek gaat niet in op de precieze aard van deze grondslag. Zeker het feit dat in het katholieke denken de sociale rechtvaardigheid in functie stond van het afweren van de 'gevaaren' van secularisering en ontkerstening komt niet zo naar voren, tenzij indirect in de constatering van een vermaatschappelijking der theologie in de recentere periode.

Het feit dat *Rerum Novarum* pas veertig jaar na het Communistisch Manifest verscheen, gebruiken als — overigens welbekend — argument voor de stelling dat de kerk zeer vertraagd reageerde, is op zijn minst eenzijdig. Het Manifest was in 1848 een weinig opgemerkt document en *Das Kapital* verscheen in 1867, toen een man als de bekende sociale bisschop van Mainz, Wilhelm von Ketteier, al actief was.

Op bladzijde 39 constateert Saleminck dat de romantische Oostenrijkse School door de kerkelijke leiding argwanend bekeken werd en in *Rerum Novarum* afwijzing ontmoette. Toch volgt ook die encycliek een organicistische, dus in de kiem corporatistische, gedachtengang. Saleminck citeert uit dat document wel de scherp verwoorde kritiek op het kapitalisme, maar niet de evenzeer fameuze zin 'geen kapitaal kan bestaan zonder arbeid, noch arbeid zonder kapitaal'. Leo XIII brak overigens onder voorwaarde van sociale rechtvaardigheid een lans voor het privaatzet bezit ook van het produktiekapitaal. De hoofdstroom en zeker het 'officiële' katholieke sociale denken heeft onder die voorwaarde altijd min of meer de ondernemingswijze

productie aanvaard. De verhouding kerk-kapitaal is dus ambigu of zo men wil dialectisch.

In het boek worden ook Nederlandse katholieke sociale auteurs — en het NKV met 'visie ter visie' uit 1975 — besproken. De voornaamste figuur is de bekende J. A. Veraart met zijn idee van economische bedrijfsorganisatie (jaren dertig). De ideeënontwikkeling ten onzent verschijnt echter eerder als reflectie van buitenlands denken dan als originele impuls.

A. C. A. M. Bots

J. E. A. M. Lelyveld, '*...Waarlijk geen overdaad, doch een dringende eisch...*'. *Koloniaal onderwijs en onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1893-1942* (Dissertatie Utrecht 1992; S. 1. [Hooge Zwaluwe]: s. n., 1992, xiv + 313 blz., f40,- (te bestellen bij de auteur, Wagenbergsestraat 1, 4927 RD Hooge Zwaluwe)).

Binnen het kader van de 'ethische politiek' kreeg het onderwijs in Nederlands-Indië grote nadruk als een van de middelen om de Nederlandse 'eereschuld' ten opzichte van de Indonesische bevolking in te lossen. Het mag opmerkelijk heten dat met uitzondering van enkele artikelen er nauwelijks onderzoek is gedaan naar de aard en omvang van de inspanningen van de Indische overheid op dit terrein. De Utrechtse dissertatie van Lelyveld mag dan ook een welkome aanvulling genoemd worden. Zijn hoofddoel is het achterhalen van de maatschappelijke determinanten van het onderwijsbeleid in Indië en de bepaling van hun relatieve invloed.

In chronologische orde worden de voornaamste ontwikkelingen binnen het Indische onderwijs behandeld. Bij de argumenten voor de gekozen periodisering blijkt het grote belang van veranderingen in de visie van de politiek op de toekomst van Nederlands-Indië. De periode tot 1893 staat in het teken van de eerste aanzetten tot de opzet van een koloniaal onderwijsstelsel, dat na 1893 steeds meer in de belangstelling komt te staan en met de introductie van de 'ethische politiek' als officiële richtlijn van het beleid in 1901 een steunpilaar van het overheidsbeleid in Indië wordt. Na 1914 wordt Buitenzorg steeds zelfstandiger ten opzichte van Den Haag, terwijl het gouvernement vanaf 1922 steeds meer te maken krijgt met de opkomende nationalistische beweging. Het onderwijsstelsel wordt in deze jaren verder uitgebouwd en tevens kritisch geëvalueerd door een opkomende, kleine groep van koloniaal-pedagogen. De economische recessie toont pas vanaf 1933 haar invloed op de koloniale begroting en het onderwijs blijft daarvan niet verschoond.

De verwerking van de maatschappelijke invloeden op het onderwijs krijgt in Lelyvelds werk vooral gestalte doordat ieder hoofdstuk begint met een vrij uitgebreide handboekachtige schets van de algemene situatie in Nederlands-Indië. Diverse elementen hieruit keren daarna terug in de bespreking van de schooltypen gedurende de betreffende periode. Hierbij wordt met name aandacht besteed aan de globale richtlijnen voor het overheidsonderwijs en de kwantitatieve ontwikkelingen daarvan. Belangrijke trends zijn de steeds toenemende omvang van het onderwijs, de groeiende differentiatie van de schooltypen en het uitbouwen van het onderwijs naar steeds hogere scholingsniveaus met als eindstation de oprichting van een aantal universitaire faculteiten. Het Europese onderwijs wordt bij dit alles niet vergeten, daar dit niet alleen voorde Europeanen, maar ook voorde inheemse elite, zij het in beperkte mate, toegankelijk was. Bovendien vormt de tweedeling van het onderwijs in een westers en een inheems deel een van de meest typerende uitingen van het koloniale karakter van het schoolstelsel in Indië.

Het accent ligt op het centrale niveau als gevolg van het gebruik van overheidsverslagen en -rapporten als hoofdbron voor het onderwijsbeleid. De vormgeving van de diverse vakken, wat toch uiteindelijk het karakter van de school bepaalde, komt nauwelijks aan de orde. Ditzelfde geldt voor de onderwijskundige gedachten over het koloniaal onderwijs. Hierdoor krijgt de studie een wat globaal en bestuurstechnisch karakter, wat echter als voordeel heeft dat men goed